

Г.Д.Казьмирчук, Ю.В.Латиш*

**РУХ ДЕКАБРИСТІВ: ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ТА СПРОБА ЇХ
РОЗВ'ЯЗАННЯ (до 180-річчя повстання)**

У статті висвітлено актуальні питання історіографії руху декабристів, розглянуто концепцію українського декабризму, проблему участі представників вищого ешелону влади у повстанні 14 грудня 1825 р., використання ідей декабристського руху у революційній боротьбі наступних поколінь, визначено перспективи розвитку декабристознавства.

У 2005 р. виповнилося 180 років від дня повстання декабристів. Декабризм – по суті унікальне історичне явище, що привертало увагу дослідників у всі часи. За кількістю опублікованих праць він співвідноситься з такими історичними те-

* Казьмирчук Григорій Дмитрович – д-р іст. наук, проф. Київського національного ун-ту ім. Т.Шевченка; Латиш Юрій Володимирович – аспірант Київського національного ун-ту ім. Т.Шевченка.

мами, як Перша світова чи Велика Вітчизняна війни. Цій проблемі присвячено понад 18 тис. монографій, статей, нарисів, художніх творів¹. На початку 1990-х рр. інтерес до декабризму суттєво впав, що було зумовлено як об'єктивними (поява нових дослідницьких проблем), так і суб'єктивними (небажання вивчати революційні рухи) чинниками. Останнім часом учені почали частіше звертатися до проблем декабризму. Одні вбачають у ньому початок революційного визвольного руху, інші – закінчення ери двірцевих переворотів, треті – першу масонську змову. Але всі погоджуються, що повстання декабристів було етапним пунктом історії Російської імперії, без якого вона мала б інший хід.

На наш погляд, повстання декабристів було точкою біфуркації в історії не лише Російської імперії, а, можливо, й усієї Європи. Їх перемога могла б різко змінити хід світової історії, але вчені вже ніколи не зможуть з'ясувати, в який бік. У стадії поділу на авансцену виходять особистісні моменти. Цим зумовлений інтерес істориків, літературознавців, філософів, правознавців та краєзнавців до особистостей, світогляду і менталітету декабристів. У цьому зв'язку цікаво б виглядало порівняльне дослідження особистісних характеристик "апостолів свободи" та їх противників, у яких, не виключено, криється причина поразок повстань у Петербурзі та на Київщині. Проте це завдання на майбутнє.

Сьогодні ж диктує необхідність створення узагальнюючих праць, які б висвітлювали весь рух декабристів. На початку 1990-х рр. цю роботу спробували виконати український історик М. Савичев та його російський колега В. Федоров². Книга В. Федорова пізніше зазнала суворої (можливо, занадто жорсткої) критики. У його праці, крім низки фактичних помилок, знайшла втілення стара методологія, оскільки рух декабристів розглядався за стереотипами 1950-х рр.³ Книзі М.Савичева з рецензентами поталанило більше, хоча і їй притаманні подібні недоліки. Але це з висоти сьогодення розуміння. На початку 1990-х рр. ці книги виглядали революційними, тепер можуть розглядатись як перехідні ланки від радянського до сучасного декабристознавства. М.Савичев, до речі, прагнув врахувати усе розмаїття існуючих думок про рух декабристів і на їх основі будував власні гіпотези. Дослідник запрошував читача задуматися над різними, часто взаємосуперечливими, гіпотезами, намагався уникати апріорних оцінок. Можливо, занадто жорстка оцінка праці В.Федорова відбила бажання у декабристознавців писати узагальнюючі праці.

Значний внесок у дослідження руху декабристів внесли В.Семевський, М.Довнар-Запольський, М.Нечкіна, М.Лисенко, Г.Сергієнко⁴ та ін. Тому неможливо створити нову схему декабризму, уникнувши компіляції. Мова може йти про перегляд оцінок, уточнення окремих моментів, але фактичний матеріал, зібраний до революційними та радянськими істориками, лежатиме в основі нового узагальнюючого дослідження. Іншою причиною, що ускладнює написання нової історії декабризму, є величезний обсяг матеріалу, оволодіти яким навряд чи під силу одному досліднику. На наш погляд, це завдання мав би розв'язувати колектив авторів – фахівців з окремих питань декабристського руху, представників різних країн пострадянського простору. Зрозуміло, що це неможливо у межах журнальної статті.

Завданням даної розвідки є з'ясувати малодосліджені питання декабристського руху, а саме: 1) місце та роль декабристів в історії України; 2) участь у змові вищих сановників імперії; 3) декабристські міфи і легенди та їх експлуатація політичними силами.

"Українські декабристи чи декабристи на Україні?"

Це питання у 1925 р. поставив видатний український історик М.Грушевський⁵. "Довгий час вважалося, що це були російські таємні товариства, – спра-

ведливо зазначала Н.Полонська-Василенко, – при чому не бралось до уваги, що більша частина членів товариств, хоч і служила в російському війську, належала до українського шляхетства”⁶.

Одним із найбільш поширених, але мало помітних у декабристознавстві є великоросійський міф, за яким декабризм повністю належить російському народу. У російській історіографії це твердження сприймається як аксіома. З ним згодні й багато українських істориків, зокрема В.Верига та Я.Грицак. Наприклад, В.Верига безапеляційно резюмує: “Отже, повстання декабристів, хоча й зачепило Україну, не мало нічого спільного з українським визвольним рухом, і навіть, якби воно перемогло, то для України воно не несло нічого хорошого”⁷. Той факт, що лідери українського визвольного руху М.Драгоманов та С.Єфремов мали з цього приводу іншу думку, шановний дослідник ігнорує.

Визнаючи провідну роль російського компонента у таємних організаціях, не можна не відзначити їх поліетнічний склад і тісний зв’язок з Україною, де в Тульчині та Полтаві діяли управи Союзу благоденства, а згодом – Південне товариство, Товариство об’єднаних слов’ян і низка менш відомих організацій, був створений найдемократичніший проект російської конституції – “Руська Правда”. В Україні знаходилися “родові гнізда” декабристів: Муравйових-Апостолів у Полтавській губернії, В.Давидова та братів Поджіо – у Київській.

Важлива проблема декабристознавства – міжнаціональний діалог у декабристському русі, участь у ньому представників різних народів та етнічних груп⁸. Предметом дослідження сучасних учених уже стали відмінності в поглядах декабристів на питання конституції, збройного виступу тощо. Декабристознавці вбачають причини розмаїття поглядів у соціальному та майновому становищі, участі у війні 1812 р., віці тощо. Проте ігнорується такий важливий чинник, як національність і релігійна приналежність. На наш погляд, безсумнівно, що православний нащадок української шляхти сприймав проблеми декабристського сьогодення інакше, ніж православний російський дворянин, лютеранин-німець в еноному поколінні чи католик, син вихідців з Італії. Дослідники не мають сумнівів щодо визначної ролі прибалтійських німців у придушенні повстання на Сенатській площі. Навіщо ж накладати табу на роль греків, італійців, українців у декабристському русі?

Помітною хвилю сучасної парадигми української історії є “біла пляма” у першій третині XIX ст. Український опозиційний рух існував у XVIII ст. та в середині XIX ст. А ось у першій третині XIX ст. його начебто не було, тобто складається враження, що українська шляхта або була цілком задоволена своїм перебуванням у складі Російської імперії і не сповідувала опозиційних поглядів, або жорстоко придушувалася царатом. Але ж перша чверть XIX ст. у Російській імперії – це “дней александровых прекрасное начало” – період пробудження демократичної ідеології в умовах більш-менш ліберального правління, час створення не лише таємних опозиційних угруповань, а й легальних конституційних проектів, час розквіту літератури.

Деякі історики заповнюють цю прогалину т. зв. “російськими та польськими революційними рухами 1820–1830-х рр.”, згадують про тости, що їх виголошувала українська шляхта за здоров’я Наполеона. Найбільш далекоглядні розуміють абсурдність твердження, що на зміну українській опозиції прийшли російські та польські революціонери і прагнуть подати продовжувачем традицій українського автономізму В.Лукашевича та його Малоросійське товариство, яке насправді було лише одним із численних навколодекабристських утворень і, як засвідчують новітні дослідження, на час арешту його організатора перебувало ще у стадії створення⁹. Сьогодні гостро стоїть проблема “вписування” декабризму в українську історію. Між тим, українські історики уже робили спроби розв’язати цю колізію. Коротко розглянемо думки наших попередників із цього приводу.

У 1920-х рр. академік ВУАН С.Єфремов та професор О.Гермайзе сформулю-

вали оригінальну теорію українського декабризму. В її контексті написані роботи Д.Багалія, В.Базилевича, Л.Добровольського, В.Міяковського, П.Филиповича, М.Яворського й ін. Її суть зводилася до визнання впливу українських традицій, історії та культури на формування світогляду багатьох членів таємних товариств, що діяли в Україні, а також впливу декабристських ідей на погляди діячів українського національно-визвольного руху: Т.Шевченка, членів Кирило-Мефодіївського товариства, М.Драгоманова, автономістів-федералістів.

Одним із перших, хто поставив питання про місце декабристів в історії України, намагаючись пов'язати декабризм із попередніми і наступними українськими опозиційними рухами, був С.Єфремов. Він висунув гіпотезу про спадковість українського федералізму ХІХ ст. у ланцюзі: масонська ложа "Об'єднані слов'яни" – Товариство об'єднаних слов'ян – Кирило-Мефодіївське товариство. Ще раніше звернув увагу на безперервність розвитку федеративно-демократичного руху в Україні М.Драгоманов. Звертаючись до видавця "Колокола", він писав: "Ідеї Костомаровського гуртка, безперечно, становлять ланку, що з'єднує прагнення Товариства об'єднаних слов'ян, яке виникло у Київській губернії в 1823–1825 рр., із принципами "українофілів" і "хлопоманів" 60-х років та українських федералістів-соціалістів нашого часу"¹⁰. Щоправда, М.Драгоманову не були відомі програмні документи Товариства об'єднаних слов'ян.

Декабристський рух в Україні тісно пов'язаний із масонством. Масонські ложі в Україні, на думку С.Єфремова, виявляли тенденцію "перетворитися на українське [виділено С.Єфремовим] масонство і служити завданням українського громадського руху", а найближчими до українства були полтавська ложа "Любов до істини" та київська "Об'єднані слов'яни"¹¹. Його підтримав Д.Дорошенко, зауваживши, що членами масонських лож, зокрема ложі "Об'єднаних слов'ян", були українці, росіяни й поляки, "й сама її назва вказувала на змагання до встановлення приязних відносин між усіма трьома народами". Зрештою, масонство дало життя і суто політичним товариствам, "з яких одні ставили собі загальноросійські й навіть загальнослов'янські цілі, а другі – чисто українські"¹².

С.Єфремов визнавав, що організаційний зв'язок між ложею "Об'єднані слов'яни" та Товариством об'єднаних слов'ян визначити важко, але характерна назва і деяка схожість у програмах організацій дозволили йому припустити певну ідеологічну спадковість двох організацій¹³. Дослідник вказував, що у програмних документах Товариства об'єднаних слов'ян українці не згадуються як окремий слов'янський народ, але зазначав, що вплив "місцевого ґрунту" виявлявся поки що у загальнослов'янській і федералістичній ідеях. Лідери "слов'ян" П.Борисов, Я.Драгоманов, І.Горбачевський "мали вже й зерно національної української свідомості". З інтересу до слов'янства, з федералізму почалася українська ідея¹⁴.

Виняткову роль у розвитку української ідеї С.Єфремов відводив Малоросійському товариству В. Лукашевича, яке, на його думку, було "досить численне і мало зносили як з російськими, так і з польськими політичними організаціями". Його лідер, колишній член масонської ложі "Об'єднаних слов'ян" В.Лукашевич був "живою ниткою", що пов'язувала київські опозиційні кола з їхніми однодумцями на Лівобережжі, із полтавською ложею "Любові до істини", активними членами якої були І.Котляревський, В.Кочубей, В.Тарновський, "та з гуртком автономістів, що купчився навколо відомого князя" М.Репніна¹⁵.

С.Єфремов уважав, що в Україні точилася боротьба між федералістичними елементами, осередком яких було Товариство об'єднаних слов'ян, і централістськими, які гуртувалися в Південному товаристві. Він доводив, що об'єднання двох товариств є "сущим нещастям" для розвитку федеративної, а в подальшому й української національної ідей. Централізм зтяг федералістичні елементи в Україні "в ту фантастичну, мало підготовану гру, що кінчилася не тільки повним

розгромом таємних товариств, але й паузою в громадському розвитку"¹⁶.

На наш погляд, твердження С.Єфремова про "цілковиту протилежність в ідеології й тактиці" Товариства об'єднаних слов'ян та Південного товариства сформувалося під впливом "Записок" І.Горбачевського, які дослідник доволі часто цитував у своїх працях. Очевидно, що інкорпорація "слов'ян" до складу Південного товариства передбачала прийняття єдиної програми дій, що було б неможливо за наявності істотних суперечностей.

О.Гермайзе дійшов висновку про залежність громадянської свідомості української офіцерської молоді від "українських обставин", "відносин тогочасного українського життя". Вона проявлялася не лише у формі впливу фактів соціального гніту, а й у впливі українських традицій на політичну ідеологію декабристів. "Відгомін ліберальної опозиції до російського монархічного уряду, що її так яскраво виявила українська козацька старшина в XVIII ст., чувається у декабристів"¹⁷, – зазначав учений.

Звідси поставало питання: чи можна говорити про участь у декабристському русі української інтелігенції, чи українці за походженням серед декабристів були "настільки одірвані од українства, що воно могло на них впливати тільки як обстановка або історико-політичний спомин з минулого?"¹⁸. Намагаючись розв'язати цю проблему, вчений поділив декабристів на дві групи: великих землевласників-аристократів та збіднілих дворян. Перші уже давно були відірвані від українства, і тому не могли вважатися українцями, бо були міцно пов'язані з "державною культурою російського дворянства". Представники другої групи, які створили Товариство об'єднаних слов'ян, і були, на думку вченого, українськими декабристами¹⁹. Вихідці із сімей бідної української шляхти І.Горбачевський, Я.Драгоманов, І.Сушинов та ін. – перші представники української інтелігенції з невисокою національною свідомістю, які не мали потреби користуватися українством як політичною чи соціальною ідеєю. Тому О.Гермайзе вважав правомірним застосування щодо них терміна "українські декабристи".

Д.Дорошенко розглядав рух декабристів в Україні у контексті українського національного відродження й опозиційних настроїв українського дворянства. Причину цих настроїв історик вбачав у небажанні російського уряду "визнати за українською шляхтою дворянських прав у повнім об'ємі"²⁰. Отже, сприятливий ґрунт для виступу проти царату в Україні склався раніше, ніж у Росії.

Важливою складовою теорії українського декабризму був ідейний зв'язок між ними і Т.Шевченком. Детально дослідив цю проблему П.Филипович. Він довів значний вплив на поета особистого знайомства з декабристами та їхніх творів (особливо К.Рилєєва), висловив припущення, що деякі твори Великого Кобзаря ("Неофіти", "Юродивий") містять декабристські мотиви²¹. О.Гермайзе вважав наступниками декабристів кирило-мефодіївців і М.Драгоманова²². І.Борщак включав декабристів у схему українського національного руху XIX ст.²³

Наприкінці 1920-х рр. теорія українського декабризму зазнала модифікації у статті Ю.Оксмана. Він намагався змістити центр опозиційних настроїв у Росії до Одеси, де бурхливе господарське піднесення прискорило процес розкладу старих соціально-економічних відносин і створило умови для діяльності там агентури антиурядових організацій. Історик вважав, що в Одесі існував широкий опозиційний блок, об'єднаний економічними інтересами, який включав землевласників південноросійських губерній, провінційних адміністраторів, підприємців – агентів західноєвропейського капіталу, заїжджих революціонерів та інтелігенцію, що зароджувалася. Зміцнення економічної сили південних неогоціантів і промисловців у 1817–1818 рр., на думку Ю.Оксмана, мало наслідком, "по-перше, піднесення політичного активізму української [виділено нами. – Авт.] буржуазії, а по-друге – політичне поширення сфери її ідеологічного впливу на дворянську й вільно-

думну масу всієї південно-західної й південної України"²⁴.

На думку вченого, лише історичним парадоксом можна пояснити те, що "долю революції на півдні" вирішував повсталий Чернігівський полк, "а не ділки київських контрактів та одеських експортних контор"²⁵. Проте сам Ю.Оксман висунув зовсім фантастичний план, який зміг би призвести до перемоги декабристів, – об'єднання в єдиний політичний блок різних опозиційних елементів: від торговельно-промислової буржуазії до вільнодумців-інтелігентів і від землевласників-дворян до військових поселенців.

На Всесоюзній конференції істориків-марксистів російські історики М.Покровський та М.Нечкіна здобули перемогу над прихильниками теорії українського декабризму. Було вирішено вживати термін "декабристи на Україні", який раніше відстоював І.Рибаков²⁶, а рух декабристів в Україні вважати складовою загальноросійського руху.

Теорії українського декабризму завершеного вигляду надав Г.Сергієнко. Він акцентував увагу на тому, що Україна стала одним із головних осередків декабристського руху, бо там і в ХІХ ст. ще жили волелюбні козацькі традиції²⁷. Особливу увагу дослідник приділив виявленню впливу декабристів на розвиток революційного руху в Україні. Зібрані факти засвідчили вплив повстання на селян, інтелігенцію, студентство (опозиційні настрої у Харківському університеті, справа про "вільнодумство" у Ніжинській гімназії, селянські рухи). Під впливом ідей декабристів виникла низка опозиційних гуртків, найвідоміший з яких Кирило-Мефодіївське товариство²⁸. Учений підкреслював, що справу декабристів продовжило наступне покоління борців, які в нових умовах шукали правильної теорії та шляхів перебудови суспільства, "поступово позбуваючись помилкових уявлень декабристів, їх невір'я у творчі сили та революційні можливості народних мас"²⁹.

Ці думки не лише близькі до теорії українського декабризму (хоча Г.Сергієнко був змушений її критикувати), але фактично є її логічним завершенням. Окремі тези С.Єфремова, О.Гермайзе, М.Яворського та ін. про вплив декабризму на розвиток українського національного руху були об'єднані в єдиній концепції. Проте ідеологічні умови не дозволили Г.Сергієнку визначити місце декабристів у вітчизняній історії – для нього декабристи залишалися єдиним загальноросійським рухом. Спробуємо заповнити цю прогалину.

Стара малоросійська опозиція виражалася не лише в автономістичних устремліннях української шляхти-дворянства, а й у державотворчих прагненнях К.Розумовського з планами заснування окремої української династії (у часи освіченого абсолютизму власна династія означала власну державність). Про живучість цих традицій свідчить пропозиція В.Капніста пруському дворові щодо відриву України від Російської імперії. Про ці настрої було добре відомо російському урядові, який у 1812 р., прагнучи заручитися підтримкою української шляхти, створив козацькі полки. Певні амбіції на гетьманську булаву мав і брат декабриста С.Волконського, малоросійський генерал-губернатор М.Репнін.

Кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст. – це епоха, що увінчалася "весною народів", коли замість середньовічного розуміння народу (як групи підданих монарха) утверджувалося сучасне (як носія влади). Із зародженням капіталістичних відносин змінювалася структура суспільства. В умовах формування національної інтелігенції проблеми демократизації державного устрою усували на другий план автономістські прагнення. Епоха Гетьманщини ставала "світлим минулим", уже недосяжним. Нові реалії вимагали формування нової опозиції. Нею стало Товариство об'єднаних слов'ян. Декабристи-українці, представники збіднілих дворянських родин першими поставили питання не про автономію України у складі Російської монархії, а про створення нової федерації слов'янських народів. Хоча українці і не згадуються як окремий народ у програмних документах Товариства

об'єднаних слов'ян, Україна, безперечно, належала б до цього союзу.

Ці ідеї розвинули кирило-мефодіївці, котрі вбачали у декабристах своїх попередників. У "Книзі буття українського народу", автором якої вважається М.Костомаров, коротко сформульовано розуміння суті декабризму: "І голос України одирався в Московщині, коли після смерті царя Олександра хотіли руські прогнати царя і панство, і установити Речь Посполиту, і всіх слов'ян поєднати по образу іпостасей божественних нерозділиво і несмісимо; а сього Україна ще за двісті років до того хотіла"³⁰. Цей пункт є яскравою ілюстрацією синтезу загальнодемократичних ідеалів декабристів та ідей українського месіанства і православного клерикалізму автономістів, що рельєфно представлений в ідеології кирило-мефодіївців.

Члени Товариства об'єднаних слов'ян були першими представниками "нової опозиції" у середовищі українського народу, яка виступала не за модернізацію феодально-абсолютистської поліетнічної монархії, а за створення правової, демократичної і національної (слов'янської) держави. Так само, як Південне та Північне товариства були представниками "нової опозиції" серед росіян, а Патріотичне товариство – серед поляків. Сьогодні можна з упевненістю повернути декабристську ланку в ланцюг українського опозиційного руху, котрий набуває вигляду: ... українські автономісти XVIII ст. – Товариство об'єднаних слов'ян – Кирило-Мефодіївське товариство – громадівський рух. На наш погляд, вживання терміна "українські декабристи" не має сенсу, як не має сенсу і термін "російські декабристи". Декабризм був поліетнічним феноменом, тому краще користуватися визначеннями "декабристи-росіяни", "декабристи-українці", "декабристи-італійці", "декабристи-греки" тощо.

"Тіні за сценою"

Давно відомо, що Слідча комісія, очевидно, виконуючи волю Миколи I, не стала виявляти зв'язки декабристів із високопосадовцями імперії. Пояснення цьому дав сам імператор у заповіті, написаному ним у 1835 р., коли, їдучи на зустріч із пруським королем Фрідріхом-Вільгельмом III, боячись замаху з боку поляків, не взяв із собою спадкоємця престолу і про всяк випадок написав заповіт. У ньому він, зокрема, описав свій вступ на престол: "Знає Бог, мій сину, якими обхідними і кривими шляхами я досяг корони – і я сам добре знаю, як німіцно вона сиділа на моїй голові. До тебе вона переходить за більш мирних обставин..., оскільки пляма узурпації буде похована разом зі мною у землі"³¹.

Сьогодні існують дві більш-менш оформлені версії змови вищих сановників імперії, які намагалися використати повстання декабристів із метою захоплення влади. Обидві вони стосуються періоду міжцарства 1825 р. Перша передбачає наявність змови гвардійського генералітету, на чолі якого стояв петербурзький генерал-губернатор М.Милорадович. Її розробили Я.Гордін та С.Мироненко, а недавно модифікував В.Брюханов³². У концепції В.Брюханова М.Милорадович за допомогою І.Дібіча та П.Кисельова начебто підготував державний переворот, організував убивство Олександра I і готувався до знищення імператорської родини. Лідерів декабристів він шантажував і змусив організувати повстання 14 грудня 1825 р. із метою тиску на Миколу I. Інша версія, творцем якої є М.Сафонов, полягає в існуванні змови фінансово-промислових кіл, які прагнули звести на престол вдову Павла I Марію Федорівну³³. Версія письменника І.Буніча відверто фантастична і полягає в тому, що державний переворот у Росії здійснив Микола I після добровільного зречення Олександра I, який продовжував жити під іменем старця Федора Кузьмича. Відданий Олександр I петербурзький генерал-губернатор М.Милорадович був убитий за наказом нового імператора.

Усім цим працям бракує джерельної бази, тому деякі події просто домислю-

ються авторами. Вони ґрунтуються на непрямих свідченнях очевидців, а також на логіці подій міжцарства, які не вміщуються у протистояння "Микола I – заколотники". Доказом широкої змови є записка Олександра I, знайдена у його кабінеті після смерті. "Є чутки, що згубний дух вільнодумства або лібералізму, – йшлося у ній, – розлитий або крайньою мірою сильно вже розливається і серед військ; що в обох арміях, як і в окремих корпусах, є у різних місцях таємні товариства або клуби, які мають таємних місіонерів для поширення своєї партії.

Ермолов, Раєвський, Кисельов, Мих. Орлов, гр. Гур'єв, Дмит. Столипін та багато інших генералів, полковників, полкових командирів; крім того, більша частина різних штаб – та обер-офіцерів"³⁴. За завданням імператора І.Вітт намагався з'ясувати наявність зв'язків змовників із видатними діячами того часу – генералами П.Кисельовим, М.Раєвським, сенатором Д.Троцинським³⁵. Отже, Олександр I в останні дні свого життя був переконаний у наявності широкої змови. Тому цілком вірогідно, що його несподіваний від'їзд до Таганрога, переконливого пояснення якому поки що не знайдено, був зумовлений страхом. Проте, знаючи невірноваженість імператора в останні роки життя, не можна впевнено стверджувати, чи цей страх пов'язаний із реальною небезпекою, чи був наслідком нездорових фантазій. Не можна відкидати і навмисного залякування Олександра I його оточенням. Так чи інакше, "тіні за сценою" проявилися лише як опозиція генералітету у період міжцарства. Основні його події добре відомі, тому конкретизуємо лише деякі моменти.

25 листопада 1825 р. голова Державної ради князь П.Лопухін, граф М.Милорадович, черговий генерал Головного штабу О.Потапов та статс-секретар імператриці Марії Федорівни Г.Вілламов отримали звістку, що імператор Олександр I помирає (він помер ще 19 листопада). Тоді ж відбулася нарада М.Милорадовича, О.Потапова, командувача гвардією О.Воїнова та начальника штабу гвардійського корпусу генерала Нейдгарта. Останній писав через три дні у Таганрог начальнику Головного штабу І.Дібічу: "25 числа увечері ми отримали від вас перше нещасне повідомлення; відійшовши від першого удару, Воїнов, Милорадович у присутності мене та Потапова вирішили поки що тримати це повідомлення у таємниці, про що обидва генерали порадилися ще з Лопухінін"³⁶. Лише після цього М.Милорадович поставив до відома великого князя Миколу Павловича.

Колишній ад'ютант Костянтина Павловича Ф.Опочинін розповів декабристу С.Трубецькому про розмову М.Милорадовича та О.Воїнова з Миколою Павловичем. Коли останній заявив свої права на престол, петербурзький генерал-губернатор відповів, "що великий князь Микола Павлович не може і не повинен сподіватися стати спадкоємцем свого брата Олександра у разі його смерті; що закони в імперії не дозволяють передавати престол за заповітом, що притому заповіт Олександра відомий тільки деяким особам, але не відомий у народі; що зречення Костянтина теж не явне і залишилося необнародуваним; що імператор Олександр, якби хотів, щоб Микола успадкував після нього престол, мав обнародувати за життя волю свою і згоду на неї Костянтина; що ні народ, ні військо не зрозуміють зречення і припишуть усе зраді, тим більше, що ні державця самого, ні спадкоємця за першородством у столиці немає, але обоє були відсутніми; що, зрештою, гвардія рішуче відмовиться принести Миколі присягу за таких обставин і неминучим потім наслідком стане збурення у столиці, яке нічим буде придушити. Нарада тривала до другої години ночі. Великий князь доводив свої права, але граф Милорадович визнати їх не хотів і відмовив у своєму сприянні"³⁷. Отже, шантажуючи великого князя гвардійським повстанням (на той час Росія уже мала столітню історію гвардійських переворотів), М.Милорадович мав величезний вплив на спадкоємця престолу. Микола Павлович добре знав про негативне ставлення гвардії до нього.

27 листопада, коли прийшла звістка про смерть імператора, М.Милорадович фактично змусив великого князя присягнути цесаревичу і наказав привести до

присяги столичний гарнізон. Спочатку присягу прийняли військові, а лише потім це питання розглядала Державна рада. Першим запропонував принести присягу Костянтину Павловичу, не знайомлячись із заповітом покійного імператора М.Мордвінов, за що втратив довіру Миколи Павловича, який довго намагався відшукати його зв'язки зі змовниками³⁸. Зрештою, Микола Павлович сам був змушений привести до присяги членів Державної ради, тобто де-юре відмовився від престолу. Отже, 27 листопада у Росії відбувся державний переворот.

Принесена з порушенням усіх правил престолонаслідування присяга (без маніфесту нового імператора) не могла бути прийнята. Це може означати тільки те, що генералітет не підтримував Костянтина Павловича. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що республіка теж відкидалася, адже М.Милорадович добре знав неможливість пояснити гвардії повалення монархії. Тому залишалася жіноча лінія династії Романових: Марія Федорівна, котра виявляла бажання посісти трон ще у 1801 р. і була пов'язана з фінансово-промисловими колами, зокрема з Російсько-Американською компанією, та Єлизавета Олексіївна, на підтримку якої висловлювались окремі декабристи, а також малолітній Олександр Миколайович. Усі ці кандидати у разі успіху ставали б номінальними володарями.

Спробуємо окреслити склад учасників "змови Милорадовича". На перший погляд, її розмах вражає: вищий генералітет в особі генералів О.Воїнова, О.Потопова, К.Бістрома, голова Державної ради П.Лопухін та його заступник О.Куракін, М.Сперанський, М.Мордвінов, П.Кисельов, М.Воронцов і навіть О.Аракчєєв. Таку картину малює В.Брюханов.

Проте за наявності такої широкої змови у Миколи Павловича не було жодного шансу зайняти престол. Поведінка цих "змовників", у тому числі і на Сенатській площі 14 грудня 1825 р., свідчила про небажання втручатись у події, допоки не стане зрозуміло, хто вийде переможцем і потім стати на його бік. Багато вищих сановників сповідували ліберальні погляди, дехто знав про існування таємних товариств. Зокрема П.Кисельов читав "Руську Правду" і дозволив своєму ад'ютанту І.Бурцову знищити список змовників, що випадково потрапив до рук армійського командування³⁹, а після розкриття таємних товариств проявив себе як присіпливий слідчий.

Записна книжка графа М.Милорадовича засвідчила, що він знав поіменно організаторів повстання 14 грудня, і навіть, отримавши інформацію від Миколи Павловича про членів таємних товариств, не вжив ніяких заходів для їх арешту. За умови існування широкої змови М.Милорадович не мав би необхідності через Ф.Глінку та О.Якубовича провокувати повстання декабристів, а згодом авантюрно намагатися його ліквідувати. Отже, широка змова зникає як фантом і залишається лише один змовник – М.Милорадович, якого у найгарячіший момент на Сенатській площі залишили усі вигадані сподвижники, а на боці Миколи I опинилися "командири другого ешелону" (О.Бенкендорф, О.Орлов), котрі сповна використали наданий їм шанс проявити себе, допоки вищий генералітет вагався. У цих умовах загадкова загибель М.Милорадовича влаштувала і Миколу I, який позбувся опонента, і декабристів, котрих він штовхнув на повстання, але так і не наважився очолити.

Вважаємо за потрібне акцентувати увагу ще на одному аспекті поставленої проблеми – участі у змові нобілітету, пов'язаного з Україною. Це питання уже було предметом розгляду вітчизняних істориків. М.Слабченко вказував на можливе членство у таємних товариствах малоросійського генерал-губернатора М.Рєпніна та його урядовців Григор'єва і Сахарова, "котрі під час трусу в Кочубєя і в маєтку Новікова замість "виїмки", палили папери"⁴⁰. Н.Полонська-Василенко вважала, що коло членів таємних товариств було значно ширшим, ніж подають офіційні джерела. До декабристських організацій належали Миклашевські, Капністи,

Тарновські, Шершевицькі, до Малоросійського товариства – М.Рєпнін, "але вони встигли знищити компрометуючі матеріали, листи, щоденники..."⁴¹. На жаль, у розпорядженні істориків нема документів, які б підтверджували участь у декабристському русі І.Муравйова-Апостола, М.Рєпніна, В.Капніста чи Д.Трощинського, тому ці припущення потребують ретельної перевірки.

Боротьба за декабристську "спадщину"

Минуло 180 років відтоді, як відгрімилі гармати на Сенатській площі Санкт-Петербурга, проте бої за декабристську "спадщину" не вщухають і досі. Дослідники намагаються віднайти пояснення, чому рух декабристів у всі часи привертав увагу істориків і політиків. Нас уже не влаштовує пояснення В.Ключевського про історичну випадковість, що обросла літературою. "Історична цінність революцій, – писав російський історик-емігрант М.Алданов, – залежить від трьох обставин: від того, що вони руйнують, від того, що вони створюють, та від легенди, яку вони по собі залишають... Декабристи нічого не зруйнували і нічого не створили. Цінність того, що вони зробили, цілком зводиться до їх легенди"⁴².

Сучасні російські дослідники вивчають створення та функціонування міфів і легенд у декабристознавстві. Як відомо, минуле існує у суспільній пам'яті не лише як історія, але й як міф⁴³. С.Ерліх розглядає міф та історію як взаємопов'язані атрибути свідомості. Проміжними ланками між ними є легенда і переказ, які свідчать про виродження міфу та зародження історії. Ці жанри відрізняються між собою типом героїв: головні дійові особи міфу – боги, легенди – герої, переказу – історичні особи⁴⁴. Історичні події конкурують, щоб стати зразком, тобто міфом. Історія набуває у міфі статус "історичної спадщини".

Цим С.Ерліх пояснює невідповідність між історичним значенням декабристів та кількістю декабристознавчих досліджень, адже інтерес до них викликаний не стільки розумінням декабристів як історичних діячів, а ставленням до них як до "культурних героїв", чиї діяння стали моральним зразком⁴⁵. Історик пояснює ідеалізацію декабристів не стільки тиском радянської ідеології, скільки стереотипом, що склався в умах істориків. Ця думка видається нам більш правильною, ніж твердження В.Бокової, що популярність декабристів зумовлена тим, що в СРСР, де науковий комунізм перетворився на пародію на християнське віровчення, декабристам дісталася роль святих у комуністичному іконостазі⁴⁶.

Насправді, радянська ідеологія лише інкорпорувала інтелігентський міф. Його творцями були О.Герцен та М.Огарьов. Повідомлення про повстання декабристів, а згодом страта п'ятьох із них, шокували молодих людей. Юнацька клятва на Воробйових горах у Москві, біля закривавленого алтаря, пожертвувати життям за обрану боротьбу вселила схилення перед образами декабристів. "Розповіді про повстання, про суд, страх у Москві сильно вразили мене, – згадував О.Герцен, – мені відкрився новий світ, який дедалі більше й більше зосереджував мою увагу на моральному моему існуванні; не знаю, як це трапилося, але, мало або дуже туманно розуміючи, в чому справа, я відчував, що я не з того боку, з якого картеч і перемога, в'язниця і ланцюги"⁴⁷.

О.Герцен створив ідеальний образ безкорисних борців за народне щастя. Він називав декабристів "фалангою героїв, вигодованих, як Ромул і Рем, молоком дикого звіра", "богатирями, кованими з чистої сталі з голови до ніг, воїнами-пророками, що свідомо вийшли на певну загибель, щоб розбудити до нового життя молоде покоління", тобто вважав, що вони усвідомлено принесли себе в жертву заради майбутнього торжества революційних ідей.

Новонароджена інтелігенція з радістю приймала декабристський міф. Ідеї декабристів пропагували гуртки братів Крітських та В.Розаліон-Сошальського. Із

розвитком опозиційного руху в Росії декабристський міф розпадається на низку легенд. Одні з лідерів народницького руху (П.Лавров, Л.Дейч) продовжували розвивати "революційну легенду"⁴⁸. Інші, як, наприклад, М.Бакунін, звертаючись до декабристського досвіду революційної боротьби, розробили інші підходи, вважали, що революція і "диктатор" П.Пестель не сприяли б "повному досягненню тієї мети, задля якої вони проводилися"⁴⁹.

Період 1905–1925-х рр. можна назвати епохою боротьби за декабристську "спадщину". Оскільки декабристи не втілили свої плани у життя, а склад таємних товариств був світоглядно строкатим: від непримиренних монтаньярів до конституційних монархістів, то права на декабристську "спадщину" висловлювали чи не всі політичні партії постреволуційної Росії.

На початку ХХ ст. найбільше серед російських партій експлуатували декабристську тему кадети, серед лідерів яких було чимало нащадків і родичів "людей 14 грудня": І.Якушкіна, І.Долгорукова, Є.Оболенського, В.Штейнгеля. До числа родичів І.Якушкіна належав голова І Державної Думи С.Муромцев. Перша нелегальна організація, попередниця партії Народної свободи, мала назву Союз визволення, з явним натяком на декабристський Союз порятунку. Для обґрунтування своїх прав на "спадщину" кадети першими залучили учених-професіоналів: М.Довнар-Запольського, Н.Котляревського, М.Павлова-Сільванського, Ю.Готье, О.Кізеветтера. Історики-кадети О.Пресняков та Ф.Родічев прямо оголошували свою партію ідейною спадкоємницею декабристів.

12 грудня 1917 р. на засіданні Одеської міської думи фракція партії Народної свободи запропонувала: "гідним чином відзначити річницю виступу перших борців за свободу – декабристів, що виповнюється 14 грудня 1917 р." Дума ухвалила: влаштувати 14 грудня 1917 р. у міських народних училищах читання, ранки, присвячені цій події, і присвяти деяким міським народним училищам, за вибором шкільного комітету, імена найбільш відомих декабристів⁵⁰. Одеський комітет партії есерів 18 грудня 1903 р. провів збори на квартирі письменника О.Федорова, присвячені "пам'яті декабристів"⁵¹.

Значна частина більшовиків спочатку відкидала можливість будь-якого генетичного зв'язку з декабристами, не вважала їх рух революційним. М.Ольмінський стверджував, що декабристи "поголовно були поміщиками-дворянами, включаючи князів та графів; окрім того, майже усі вони були офіцерами, аж до генералів", які під час повстання зрадили солдатів, "і несвідома солдатська маса усіяла своїми трупами площу, вулиці, замерзлу Неву". Ідею створення корпусу жандармів та III-го відділення, на його думку, Микола I почерпнув із "Руської Правди" П.Пестеля⁵².

Інші, навпаки, намагалися монополізувати декабристів. Провідниками цієї групи стали М.Покровський та К.Левін. Цікаво, що їхні погляди на декабризм постійно еволюціонували. Так, у ранніх працях дослідники відкидали його революційність, вважали, що декабристами рухав корисливий характер придушених самодержавством дворян, вбачали генетичний зв'язок декабристів із "верховниками", які у 1730 р. намагалися обмежити владу Анни Іоанівни "Кондиціями". М.Покровський та К.Левін навіть оголосили П.Пестеля з його "Руською Правдою" не характерними для ідеології декабристів, хоча й доводили, що декабристи першими в Росії поставили "на своєму прапорі гасло збройного повстання та установчих зборів"⁵³.

Ці суперечності намагався врегулювати В.Ленін, який розвинув думки О.Герцена, надавши їм завершеного вигляду. Основним постулатом ленінської концепції стало положення про три етапи визвольного руху в Росії: дворянський (1825–1861 рр.), різночинський (1861–1895 рр.) та пролетарський (з 1895 р.). Найвидатнішими представниками першого етапу були декабристи та О.Герцен. Вони були далекими від народу, класово обмеженими дворянськими революціонерами. Але разом із тим декабристи започаткували визвольний рух, який мав за-

кінчитися пролетарською революцією⁵⁴.

Надзвичайно популярним культ декабристів став у дні Лютневої революції. Перед новою владою стояла проблема створення нової історичної схеми, яка б легалізувала цю владу. Тому спочатку Тимчасовий уряд, а потім більшовики прагнули покласти в її основу революційні виступи проти царату. Голова Тимчасового уряду О.Керенський звернувся до Д.Мережковського з проханням написати для солдатів брошуру про декабристів. Вона скоро вийшла з друку з присвятою "Продовжувачу справи декабристів О.Ф.Керенському"⁵⁵ і була поширена в армії. У новій парадигмі російської історії декабристам відводилося місце зачинателів революційного руху. Цю думку обстоювали історики М.Слонім та М.Балабанов, котрих важко запідозрити у симпатіях до більшовизму⁵⁶. Виступаючи на офіцерському зібранні у Севастополі 8 березня 1917 р., командувач Чорноморського флоту О.Колчак заявив: "...Вогонь, запалений офіцерами-декабристами, ніколи не помирає в офіцерському корпусі"⁵⁷.

У травні 1917 р. у Петербурзі було створено Товариство пам'яті декабристів, до якого ввійшли О.Горький, І.Репін, В.Фігнер, В.Засулич, історик П.Щоголев, літературознавець Н.Котляревський. У липні аналогічне товариство виникло у Києві. Воно ставило за мету "дослідження руху декабристів і поширення відомостей про цей рух у широких колах населення"⁵⁸. Проте, на відміну від петербурзького, київське "Південне товариство" ніякої роботи не вело.

Після перемоги більшовиків відбулася "приватизація" ними декабристів. Послідовники М.Покровського вбачали у П.Пестелі та його команді (а особливо у членах Товариства об'єднаних слов'ян) попередників більшовиків, а в конституційних монархістах Північного товариства – пращурів меншовизму. Партійний діяч К.Радек піддав критиці претензії емігрантів на декабристську спадщину⁵⁹. М.Нечкіна доводила, що декабристи стали лише "приводом зайвий раз вилаяти більшовиків, декабристів хвалили задля того, щоб похвалити еміграцію, про незакінченість їх справи балакали для того, щоб довести своє власне емігрантське значення: вони не скінчили, ми закінчимо"⁶⁰.

Емігранти платили тією ж монетою. Російська емігрантська преса від Парижа до Харбіна відгукнулася на 100-річний ювілей низкою публікацій, багато з яких належали професійним історикам та нащадкам декабристів. Їх лейтмотивом була боротьба проти "привласнення більшовиками світлого імені декабристів", доведення, що не більшовики, а емігранти, прибічники Лютневої революції, є справжніми нащадками декабристів. Особливо гостро це звучить у Д.Мережковського: "...Жовтнем убивається Грудень-Березень; що Березень і Грудень єдине, – не посміють заперечувати найлютіші вороги обох, навіть сам Жовтень"⁶¹. М.Слонім вказував на нереалізацію декабристських ідеалів і на те, що еміграція повинна завершити їх справу⁶².

Російські історики-емігранти П.Мілюков, С.Мельгунов, О.Кізеветтер та ін., на противагу концепції М.Покровського, створили власну концепцію руху декабристів. Вона увібрала в себе елементи як народницької концепції, основоположником якої був В.Семевський, так і ліберальної, найяскравішим представником якої був О.Піпін. Для цієї групи дослідників декабристи – основоположники "тієї політичної свободи, яка була і до цих пір залишається нездійсненою мрією народолюбивої російської інтелігенції"⁶³. П.Мілюков відводив декабристам почесне місце у ланцюзі поколінь російської інтелігенції – вони знаходяться посередині між Петром I та поколінням дослідника.

П.Мілюков і Д.Мережковський вважали декабристів ідейними нащадками Петра I. Цар-реформатор, на думку П.Мілюкова, привніс нове європейське начало у російське життя насильницьким шляхом. Через сто років інтелігенти спробували здійснити широкі політичні та соціальні реформи, котрі мали зв'язати

наслідки зовнішньої європеїзації з "органічним внутрішнім процесом розвитку Росії"⁶⁴. Російські емігранти-демократи вбачали у декабристах попередників інтелігентів – декабристські ідеї перейшли з військового середовища в університетське, де розвивалися до Лютневої революції 1917 р.

Щоправда, не всі вигнанці поділяли цю думку. М.Бердяєв вбачав у декабристах попередників більшовизму, хоча й вважав їх "кращою частиною російського дворянства"⁶⁵. Першу його думку поділяли монархісти та праві консерватори. Таким чином, утворилася чорносотенна легенда. В її основі – версія, викладена у "Донесенні" Слідчої комісії та книзі М.Корфа, доповнена наявністю світової масонської змови проти "Святої Русі".

У 1960–1970-х рр. із піднесенням дисидентського руху в СРСР декабристи стали його прапором. Перша правозахисна демонстрація з вимогою гласного суду над Синявським і Данієлем відбулася в грудні 1965 р. Дисидентська концепція декабристського руху знайшла втілення у працях учених-професіоналів. Серед них були як представники старшого покоління, що пройшли сталінські табори (Ю.Оксман), так і молодші дослідники, чий погляд формувалися в атмосфері ХХ з'їзду (Н.Ейдельман, В.Пугачов). Їхні підходи розділяли відомий літературознавець Ю.Лотман, історики С.Боровий і С.Ланда.

"Дисидентствующі учені" не заперечували ленінського постулату про три етапи визвольного руху, визнавали формаційну концепцію, але виступали проти революційної концепції М.Нечкіної, досліджували неревольюційні таємні товариства, доводили їх генетичний зв'язок з аналогічними європейськими рухами, аналізували морально-етичні проблеми руху декабристів. Н.Ейдельман вважав, що декабристи поставили перед визвольним рухом проблему співвідношення цілей і засобів, у т. ч. проблему недопущення "ультралівої крайності – мета виправдовує засоби"⁶⁶. "Дисиденти" пропагували ідеальний образ декабриста – безкорисливого борця за щастя інших, готового до самопожертви. Створений Ю.Лотманом образ декабриста⁶⁷ став міфологічним зразком для російської інтелігенції. Він був опоетизований О.Галичем та Б.Окуджавою. Це означало, що у декабристів з'явилася чергова група "нащадків".

Останніми свої права на декабристську "спадщину" пред'явили члени ГКЧП⁶⁸. Тож маємо констатувати, що наукові погляди на декабризм нерідко підмінювалися поглядами політичними, а концепції будувалися залежно від політичних уподобань.

Декабристознавство: погляд у майбутнє

У 2000 р. російський історик Л.Лур'є висловив думку, що декабристознавство не має перспектив, оскільки не існує контексту, в якому члени таємних товариств були б цікаві самі по собі⁶⁹. До такого висновку можна прийти з огляду на постійну політизацію теми, відродження чорносотенної та ліберальної легенд, цинічне сплюндрування святинь у декабристознавстві. Однак саме сьогодні ми маємо унікальну нагоду вивести дослідження декабризму на якісно новий рівень.

Зняття заідеологізованого павутиння та штучних обмежень дозволяє по-іншому оцінити рух декабристів у цілому й окремі його аспекти зокрема. Перш за все, на нашу думку, необхідно відмовитися від революціонізації всього руху й більшості декабристів. Необхідно пам'ятати, що декабризм – це складова частина європейського опозиційного руху. Він не був однорідним не тільки в соціальному, а й у національному, організаційному та тактико-стратегічних планах. Серед декабристів були українці й росіяни, поляки і грузини, греки та італійці; революційно налаштовані члени і прибічники реформістського шляху розвитку Росії, а також не бракувало й попутників, котрі розв'язували власні завдання. Потрібно пам'ятати і про те, що солдатів-декабристів (чи не найбільший відсоток учасників повстання) залучили до дій за наказом або за допомогою авторитету командирів –

членів таємних декабристських організацій. Більшість солдатів діяла несвідомо й не знала про мету військового виступу. Незначна їх частина рішуче допомагала керівникам повстання. Серед них були й такі, які побачили можливість пограбувати місцеве населення⁷⁰.

Сьогодні, у переддень 180-ї річниці повстання декабристів, на думку директора Інституту історії України НАН України, академіка В.Смоля, перед декабристознавцями стоїть завдання очищення проблеми як від одностороннього революційного підходу, так і від новітніх інсинуацій⁷¹. Прискіпливіше потрібно поставитися до висновків наших попередників. Звичайно, ми не закликаємо до критиканства, оскільки воно не може бути рушієм у вивченні будь-якої проблеми. Праці наших попередників є не тільки цінним джерелом історіографічних думок та фактологічного матеріалу, але й запліднюючим стимулом, котрий сприятиме подальшому розвитку декабристознавства. Інколи навіть хибні висновки можуть дати позитивні результати, оскільки для їх спростування проводиться значна наукова робота. Порівняння думок українських і російських декабристознавців здатне пролити світло на суперечливі питання руху декабристів. На наш погляд, перед дослідниками руху "споборників святої волі" стоять доволі непрості завдання, адже уточнення і конкретизації чекають практично всі основні проблеми руху декабристів⁷². Серед найважливіших відзначимо:

- 1) розширення джерельної бази досліджень, пошук нових матеріалів і документів про окремі аспекти руху декабристів;
- 2) активізація вивчення конкретно-історичних та загальноісторичних проблем руху декабристів, уточнення місця і ролі декабризму в українській історії;
- 3) взаємини декабристів та навколодекабристських організацій, а також масонів, вивчення матеріалів про Малоросійське товариство, одеське Товариство незалежних, грецькі конспіраційні організації;
- 4) національне питання в державотворчих концепціях декабристів, творче осмислення декабристського спадку діями українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст., зокрема розвиток М.Драгомановим федералістичної ідеї Товариства об'єднаних слов'ян;
- 5) поглиблене вивчення регіональної тематики руху декабристів на краєзнавчому рівні;
- 6) теоретико-методологічне осмислення основних методів і принципів декабристознавства;
- 7) координація сил учених України й інших пострадянських держав у розробці питань руху декабристів, створенні узагальнюючих праць.

¹ Підраховано за: Восстание декабристов: Библиография. – М.; Л., 1929; Движение декабристов. Указатель литературы. 1928–1959. – М., 1960; Движение декабристов: Указатель литературы. 1960–1976. – М., 1983; Движение декабристов: Указатель литературы. 1977–1987. – К., 1988; Движение декабристов: Указатель литературы. 1977–1992. – М., 1994 та ін.

² Савичев Н.П. Первые благовестители свободы. – К., 1990; Федоров В.А. Декабристы и их время. – М., 1992.

³ Шешин А.Б. Об изучении и обобщении истории движения декабристов (Критические заметки о советском декабристоведении 1950-х – начала 1990-х гг.) // 14 декабря 1825 года. Источники. Исследования. Историография. Библиография. – СПб.; Кишинев, 2000. – Вып. II. – С.257–282.

⁴ Довнар-Запольский М.В. Тайное общество декабристов. – М., 1906; Семевский В.И. Политические и общественные идеи декабристов. – СПб., 1909; Лисенко М. Декабристський рух на Україні. – К., 1954; Нечкина М.В. Движение декабристов: В 2-х т. – М., 1955; Сергієнко Г.Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – К., 1975 та ін.

⁵ Грушевський М.С. 1825–1925 // Україна. – 1925. – Кн. 6. – С. 3.

⁶ Полонська-Василенко Н.Д. Історія України. – К., 1995. – Т. 2. – С. 294.

⁷ Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996. – С. 89.

⁸ Рєєнт О.П. Погляди членів таємних товариств на принципи взаємин між народами й державами // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. –

С.30–35.

⁹ *Конта Р.М.* Державотворчі ідеї білядекабристських організацій в Україні у першій чверті XIX століття // *Вісник Київ. ун-ту. Історія.* – К., 2003. – Вип. 68–70. – С. 27.

¹⁰ *Казьмирчук Г.Д.* Декабристські ідеї в історіографічній спадщині М.П. Драгоманова // *Вісник Київ. ун-ту. Історико-філологічні науки.* – К., 1992. – Вип.6. – С. 12.

¹¹ *Єфремов С.* Масонство на Україні // *Єфремов Сергій.* Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упор., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – С. 695.

¹² *Казьмирчук Г.Д., Латиш Ю.В.* Українське декабристознавство. – К.; Черкаси, 2002. – С. 234–235.

¹³ *Єфремов С.* Від легенди до історичної правди (місцеве підґрунтя в декабристському рухові) // *Декабристи на Україні: Збірник праць комісії для дослідів громадських течій на Україні.* – К., 1926. – С. 6.

¹⁴ *Єфремов С.* Масонство на Україні. – С. 701.

¹⁵ *Єфремов С.* Біля початків українства (Генезис ідей Кирило-Методієвського брацтва) // *Україна.* – 1924. – Кн. 1–2. – С. 94.

¹⁶ *Єфремов С.* Масонство на Україні. – С. 701.

¹⁷ *Гермайзе О.* Рух декабристів і українство // *Україна.* – 1925. – Кн. 6. – С. 29.

¹⁸ Там само. – С. 34.

¹⁹ *Латиш Ю.* Українська школа декабристознавства (початок XX ст. – середина 1930-х рр.) // *Декабристи в Україні: дослідження й матеріали / Наук. ред. проф. Г.Д.Казьмирчука.* – К., 2003. – Т.3. – С.224.

²⁰ *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 503.

²¹ *Филипович П.* Шевченко і декабристи. – К., 1926.

²² *Гермайзе О.* Рух декабристів і українство. – С. 38.

²³ *Borschak E.* Le mouvement national ukrainien au XIX-e siècle // *Monde slave.* – 1930. – Octobre. – P. 46–78.

²⁴ *Оксман Ю.Г.* Одеське “Гніздо змови” 1825 року: Спроба перегляду питання про базу “декабризму” на Україні // *Прапор марксизму.* – 1928. – № 1 (2). – С. 180.

²⁵ Там само. – С. 166.

²⁶ *Рибаків І.* 1825-й рік на Україні // *Україна.* – 1925. – Кн. 6. – С. 15.

²⁷ *Сергієнко Г.Я.* Декабристи та їх революційні традиції на Україні. – С. 30–31.

²⁸ *Сергієнко Г.Я.* Общественно-политическое движение на Украине после востания декабристов (вторая четверть XIX века): Автореф. дисс... д-ра ист. наук. – К., 1974.

²⁹ *Сергієнко Г.Я.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. – К., 1971. – С. 290.

³⁰ *Кирило-Методієвське товариство: У 3-х т.* – К., 1990. – Т. 1. – С. 169.

³¹ *Вицилли П.* Пушкин и Николай I // *Московский Пушкинист.* III Ежегодн. сб. – М., 1996. – С.317.

³² *Мироненко С.В.* Страницы тайной истории самодержавия. Политическая история России первой половины XIX столетия. – М., 1990. – С.74–99; *Брюханов В.* Заговор графа Милорадовича. – М., 2004.

³³ *Сафонов М.М.* 14 декабря 1825 года как кульминация междоусобицы // 14 декабря 1825 года. Источники. Исследования. Историография. Библиография. – СПб.; Кишинев, 2001. – Вып. IV. – С. 61–89.

³⁴ *Мироненко С.В.* Указ. соч. – С.95.

³⁵ Там само. – С.96.

³⁶ *Гордин Я.А.* События и люди 14 декабря. Хроника. – М., 1985. – С.16.

³⁷ *Трубецкой С.П.* Материалы о жизни и революционной деятельности. Т.1. Идеологические документы, воспоминания, письма, заметки. – Иркутск, 1983. – С.232.

³⁸ *Брюханов В.* Указ. соч. – С.196.

³⁹ *Киянская О.И.* Декабристы и штаб 2-й армии. П.И.Пестель и А.И.Юшневский // *Киянская О.И.* Южное общество декабристов. Люди и события. – М., 2005. – С.50.

⁴⁰ *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – Х., 1925. – Т.1. – С. 98.

⁴¹ *Полонська-Василенко Н.Д.* Назв. праця. – Т. 2. – С. 292, 295.

⁴² *Алданов М.* Памяти декабристов // “Мы дышали свободой”: Историки Русского Зарубежья о декабристах. – М., 2001. – С.27.

⁴³ *Элиаде М.* Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость. – СПб., 1998. –

С.56–76.

⁴⁴ Эрлих С.Е. Мифологические предпосылки отечественного декабристоведения (Постановка проблемы) // 14 декабря 1825 года. Источники. Исследования. Историография. Библиография. – СПб.; Кишинев, 2001. – Вып. IV. – С.567, 565, 564.

⁴⁵ Там само. – С.569.

⁴⁶ Бокова В.М. Апология декабризма // Континент. – 1994. – № 82. – С. 163–164.

⁴⁷ Герцен А.И. Сочинения: В 4-х т. – Т.1. Былое и думы. Ч.1–3. – М., 1958. – С.72.

⁴⁸ Казьмирчук Г. Історіографія руху декабристів: У 4-х ч. Ч.1. Дореволюційне декабристознавство (1825–1917 рр.): Курс лекцій для студентів історичних факультетів. – К., 2000. – С.137.

⁴⁹ Бакунин М.А. Народное дело. Романов, Пугачев или Пестель? – М., 1917. – С.20.

⁵⁰ Державний архів Одеської області. – Ф.16. – Оп.123. – Спр.1207. – Арк.16.

⁵¹ Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві. – Ф.268. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.244.

⁵² Ольминский М. Разрушение легенды // Вестник жизни. – 1907. – Т.III. – С.72–83.

⁵³ История России в XIX веке. – СПб., [1907]. – Т.1. – С.101.

⁵⁴ Ленин В.И. Памяти Герцена // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М., 1961. – Т. 21. – С. 225–262 та ін.

⁵⁵ Мережковский Д. Первенцы свободы: История восстания 14 декабря 1825 г. – Пг., 1917. – С. 3.

⁵⁶ Гребцова І.С., Латиш Ю.В. Проблеми декабристського руху у висвітленні одеських науковців // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2004. – Вип.15. – С.400.

⁵⁷ Леонтьев Я. Может ли подвиг быть напрасным? // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 8.

⁵⁸ Нова Рада. – 1917. – 18 липня.

⁵⁹ Радек К. Тоже “декабристы” // Правда. – 1926. – №8 (3237). – 10 января.

⁶⁰ Нечкина М.В. Портреты “предков” (Юбилей декабристов за рубежом) // Печать и революция. – 1926. – Кн.8. – С.34.

⁶¹ Мережковский Д. 1825–1925 // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 9.

⁶² Слоним М. Предтечи и потомки. 1825–1925 // Воля России. – 1925. – Кн. XII. – С. 61–74.

⁶³ Мельгунов С. Идеализм и реализм декабристов // “Мы дышали свободой...” Историки Русского Зарубежья о декабристах. – С. 66.

⁶⁴ Миллюков П. Роль декабристов в связи поколений // Там же. – С. 29.

⁶⁵ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 21.

⁶⁶ Эйдельман Н.Я. Лунин. – М., 1967. – С. 87, 196.

⁶⁷ Лотман Ю.М. Декабрист в повседневной жизни (Бытовое поведение как историко-психологическая категория) // Литературное наследие декабристов. – Л., 1975. – С. 25–74.

⁶⁸ Мамонтов В. Он любил удить рыбу и возводить города // Комсомольская правда. – 1991. – 17 сентября.

⁶⁹ Киянская О.И. Декабристоведение сегодня, или Кто такие декабристы и за что они боролись? // Киянская О.И. Южное общество декабристов. Люди и события. – М., 2005. – С.360.

⁷⁰ Киянская О.И. К истории восстания Черниговского пехотного полка // Отечественная история. – 1995. – № 6. – С. 21–33.

⁷¹ Смолій В. Вітальне слово // Декабристські читання: Тези Міжнар. наук.-теор. конф... – К., 2004. – Вип. IX. – С. 6.

⁷² Казьмирчук Г.Д. Декабристи в Україні: досягнення і перспективи вивчення // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2001. – Вип. III. – С.17.

The article highlights relevant questions of historiography of Decembrists movement, examines the concept of Ukrainian Decembrist movement, problem of participation of representatives of the higher circles of government in uprising on the 14th of December, 1825, usage of ideas of Decembrists movement in the struggle of following generations, determines the perspectives of development of Decembrists study.